

Jan Tomek
preddiplomski studij povijesti
preddiplomski studij sociologije
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Srednjoeuropska kolonizacija Slavonije i Srijema tijekom 18. stoljeća

Sažetak:

Rad pruža pregled naseljavanja srednjoeuropskog stanovništva, većinom njemačkog, na prostor Slavonije i Srijema u 18. stoljeću, na samom početku tog procesa. Do privlačnih i potisnih faktora ove migracije došlo se opisom Slavonije nakon oslobođenja od Osmanlija i potreba novih civilnih i vojnih upravitelja te opisom gospodarsko-demografskog stanja u Svetom Rimskom Carstvu. Pregled naseljavanja razdijeljen je po svojim specifičnostima na onaj u civilnoj Slavoniji, odnosno na Slavonskoj vojnoj krajini, uz razlikovanje tipa naselja i djelatnosti doseljenika. Osnovna pretpostavka rada jest da se kolonizacija odvijala s ciljem gospodarskog razvoja urbanih sredina naseljavanjem obrtnika, te ruralnih područja naseljavanjem ratara upoznatih s novim tehnikama i kulturama. Iako je većina kolonista iz Srednje Europe u ovdje promatranom razdoblju naseljena istočnije, u Bačku i Banat, autor nastoji dokazati kako je i kolonizacija Slavonije doprinijela gospodarskom i kulturnom razvoju pojedinih područja, pogotovo urbanih naselja. Zbog opširnosti teme, cilj je ovoga rada prije svega ponuditi opsežniji uvod i manji prilog istraživanju fenomena kolonizacije Slavonije i Srijema tijekom 18. stoljeća te otvoriti prostor za daljnja istraživanja.

Ključne riječi: Slavonija, Srijem, 18. stoljeće, kolonizacija, migracija, Nijemci, gospodarski razvoj

1. Uvod

Slavonija je nakon dolaska pod habsburšku vlast, krajem 17. stoljeća, kroz 18. i 19. stoljeće postala pravi mozaik narodnosti i vjeroispovijesti. U Vojnu krajinu se s juga i jugoistoka (osmanskog područja) u velikom broju naseljavalo štokavsko katoličko i pravoslavno stanovništvo. Također, u Slavoniju

je počelo naseljavanje iz venecijansko-dalmatinskih područja i iz Hrvatske, ali i iz udaljenijih područja Srednje Europe, tj. zemalja Svetog Rimskog Carstva i srednjoeuropskih dijelova Habsburške Monarhije.¹ U ovom ću radu obraditi doseljavanja stanovništva iz potonjeg smjera tijekom 18. stoljeća, pri njihovim samim počecima. Prvo je potrebno odrediti koji su bili razlozi naseljavanja, odnosno faktori koji su potaknuli migraciju stanovništva. Dakle, kakva je bila demografska, gospodarska i ekološko-geografska situacija u Slavoniji 18. stoljeća koja bi kolonizaciju učinila mogućom ili potrebnom? Je li postojala potreba kolonista za napuštanjem svojih rodnih područja te jesu li došli na vlastitu inicijativu ili na nečiji poziv? Konačno, cilj je saznati koliko se doseljenika naselilo na pojedina područja, koja su bila njihova zanimanja i jesu li bili od većeg gospodarskog značaja za razvitak područja, polazeći od pretpostavke da je to bio glavni razlog kolonizacije koju su vodili lokalni vlastelini, vojni upravitelji i država. Kako bi se na najlakši način kategoriziralo različite tipove kolonista po njihovoj primarnoj djelatnosti i gospodarskom značaju, u radu su oni podijeljeni po tipu naselja u koja dolaze – vojnokrajške vojne komunitete ili sela, ili pak u veća naselja, trgovišta ili sela na prostoru civilne Slavonije.

2. Obilježja Slavonije krajem 17. i početkom 18. stoljeća

Pojam Slavonije sa Srijemom u radu uključuje tri pukovnije Slavenskog generalata (Slavonsko-srijemske vojne krajine/granice), tj. Gradišku, Brodsku i Petrovaradinsku te tri županije u sklopu Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva (civilnu Slavoniju, „slavonski Provincijal“), tj. Požešku, Virovitičku i Srijemsku županiju.² Ovaj opseg pojma Slavonije razlikuje se od njegovog srednjovjekovnog značenja, koji je obuhvaćao zapad savsko-dravskog međurječja omeđen Žumberkom na zapadu i Požeškom gorom na istoku.³ Upravo u 18. stoljeću Slavonijom se počelo nazivati prostore koji su netom bili oslobođeni od Osmanlija, tj. istočni dio savsko-dravskog međurječja koji je u srednjem vijeku bio izravno inkorporiran u Ugarsko Kraljevstvo.

Na tom je prostoru krajem Velikog bečkog rata, prema komorskom popisu iz 1698. godine, bilo 491 naseljeno selo i više od 240 napuštenih, s time da je u naseljenim selima broj stanovnika bio smanjen u odnosu na prethodno razdoblje.⁴ U cijeloj je Slavoniji na temelju istog popisa bilo između 70 i 80 tisuća stanovnika, što je već bilo golemo povećanje u od-

¹ Pod time podrazumijevam cijelo Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti te sjevernu Ugarsku („Gornja Ugarska“, tj. prostor današnje Slovačke).

² Ova administrativna podjela ustalila se sredinom 18. stoljeća, a rad obuhvaća povijest tog prostora u razdoblju od kraja 17. stoljeća.

³ Neven Budak, *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku* (Zagreb: Leykam International, 2007), 53; Isti, *Hrvatska povijest od 550. do 1100.* (Zagreb: Leykam International, 2019), 49.

⁴ U podacima nije zastupljen istočni Srijem s obzirom na to da njegova pripadnost Habsburzima tada još nije bila sigurna; Robert Skenderović, „Ekološko-geografska determiniranost koloniziranja Slavonije u 18. stoljeću,“ *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 51 (2019): 183.

nosu na procjenu za 1696. godinu od 40 tisuća stanovnika, što je bilo tek oko 20% predratnog stanja 1683. godine.⁵ Raseljenost nije bila jednaka u svim dijelovima Slavonije, pa su neka područja – poput komorskih distrikta Valpovo i Orahovica i vlastelinstva Ivankovo – bila teže pogođena.⁶ Taj demografski pad prouzročen je spomenutim Velikim bečkim ratom (1683. – 1699.), dijelom ratnim stradanjima, dijelom migracijama, posebno muslimanskog stanovništva koje je u velikom broju napustilo područja koja su potpala pod habsburšku vlast. S obzirom na to da depopulirana ili potpuno napuštena sela još nisu bila zapuštena do stupnja da gospodarstva zarastu u šumu, ponovno naseljavanje nije bilo izazov. Tako je do 1702. godine broj stanovnika i domaćinstava Slavonije u prosjeku porastao za 30%. Nakon habsburško-osmanskog rata 1716. – 1718. uslijedilo je još jedno intenzivno naseljavanje s juga i jugoistoka te se broj stanovnika, barem civilne Slavonije, u odnosu na 1702. godinu udvostručio do popisa 1736.⁷ Kroz 18. stoljeće nastavio se naseljavati velik broj ljudi, uglavnom potaknutih ratnim stradanjima ili na pozive vojnih vlasti, iz Bosne i Srbije, Hrvatske (posebno Like i Gorskog kotara i Korduna, prostora koji su bili prenaseljeni) te Dalmacije i Hercegovine. Radilo se većinom o vojno-agrarnom stanovništvu koje se naseljavalo na uglavnom već obrađena područja ili na ona područja koja dugo nisu bila napuštena.

Ostatak Slavonije činile su guste šume i močvarna područja, a u prvoj polovici 18. stoljeća postojao je i veliki problem hajdučije, koji je doprinio uvjerenju stranaca da se radi o barbarskoj i opasnoj zemlji.⁸ Šume su tijekom ranog novog vijeka pokrivale oko 70% površine Slavonije, a mnoge su nizine k tome bile poplavne.⁹ Osim onemogućavanja naseljavanja na neko područje, teško prohodne šume priječile su i prolaz na pogodnija područja. Poplavna područja i močvare pokrivala su osminu Slavonije i bile su izvor raznih bolesti, od kojih je najznačajnija bila malarija.¹⁰ Taj je faktor vjerojatno značajno otežavao napore za naseljavanje i oživljavanje gospodarstva.

Za potrebe gospodarskog razvoja i održavanja vojske bila su potrebna trgovišta i gradovi, tj. obrtnici i trgovci, koji se nisu mogli regrutirati izravno iz redova starosjedioca i doseljenika s juga, kao i stanovništvo upoznato s novim poljoprivrednim tehnikama i kulturama, pa je za to bilo potrebno naseljavanje iz Srednje Europe.

⁵ Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine* (Osijek: JAZU, Zavod za znanstveni rad, 1988), 40.

⁶ Skenderović, „Ekološko-geografska determiniranost,“ 183.

⁷ Ibid., 183-184.

⁸ Za više o hajdučiji u Slavoniji s opisima ekološko-geografskih, društvenih i gospodarskih faktora korisno je istraživanje Mihael Sučić, „Između motike i mača – razbojništvo na području Valpova i Miholjca u prvoj polovici 18. stoljeća,“ *Podravina* 15/30 (2016).

⁹ Skenderović, „Ekološko-geografska determiniranost,“ 184-187.

¹⁰ Ibid., 189-190.

3. Srednjoeuropska kolonizacija novostečenih habsburških posjeda u južnoj Ugarskoj i Hrvatskoj

Naseljavanje njemačkog stanovništva u Slavoniju bilo je dio većeg državnog pothvata naseljavanja novoosvojenih ili oslobođenih prostora južne Ugarske i Slavonije nakon Velikog bečkog rata i habsburško-turskih ratova tijekom 18. stoljeća u svrhu poboljšanja gospodarstva i obrane na području Banata, Bačke, Baranje, Slavonije i Srijema. Faktor koji je omogućio iseljavanje iz Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti bio je završetak demografske obnove koja je trajala od sredine 17. stoljeća, nakon završetka Tridesetogodišnjeg rata.¹¹ Pojavili su se prenapučenost, pauperizacija u gradovima i usitnjavanje zemljišnih posjeda koji su mnoge potaknuli na migraciju.¹² Radilo se stoga uglavnom o siromašnim seljacima, bezemljašima, gradskoj sirotinji, veteranima i kažnjenicima kojima je obećan oprost.¹³

Za državno organiziranu kolonizaciju čiji su plan sastavili Carsko ratno vijeće i Dvorska komora, uvjeti na terenu (vojno osiguranje) steći će se tek u drugoj polovici 1710-ih godina. Prvi njemački naseljenici doći će u Pančevo 1716./1717., a veće skupine će dolaziti nakon završetka Austro-turskog rata Mirom u Požarevcu 1718. godine.¹⁴ Slijedila su sustavna naseljavanja (tzv. Schwabenzug), uglavnom Banata, nešto manje Bačke i Baranje i najmanje Slavonije i Srijema, u tri vala: 1722. – 1727. godine, pod upravom feldmaršala grofa Claudea Florimonda de Mercyja koji je u Banat naseljavao njemačke obrtnike i seljake (njih ukupno deset tisuća); 1768. – 1771. godine, za vrijeme Marije Terezije, kada je naseljeno pet tisuća obitelji; 1784. – 1787. godine, za vrijeme Josipa II. kada se naseljavanje počelo intenzivirati.¹⁵ Najviše doseljenika potjecalo je iz Würtemberga, Badena, Hessena, Lotaringije, Elzasa i Bavorske.¹⁶ Na poziv vlasti emigranti-kolonisti (transmigranti) okupljali su se u Ulmu, Regensburgu, Passauu ili Beču, od kuda bi ih vladini opunomoćenici ukrcali na tzv. Ulmske kutije i poslali niz Dunav.¹⁷ Dok su u Banatu i Bačkoj Nijemci osnivali zasebna homogena naselja, u Slavoniji i Srijemu uglavnom

¹¹ Vladimir Geiger, „Nijemci u Hrvatskoj,“ *Migracijske teme* 7/3-4 (1991): 320.

¹² Goran Beus Richembergh, „Kulturno-povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj,“ u *Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas*, ur. Goran Beus Richembergh (Zagreb: Njemačka narodnosna zajednica, 1994), 5; Sanja Lazanin, „Naseljavanje njemačkih protestantskih obitelji u Slavonsku vojnu krajinu krajem 18. i početkom 19. stoljeća,“ *Migracijske i etničke teme* 34/2 (2018): 172.

¹³ Beus Richembergh, „Kulturno-povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj,“ 6; Sanja Lazanin, „Etničke i konfesionalne skupine u istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu u 18. i početkom 19. stoljeća,“ *Razprave in gradivo* 56/57 (2008): 201-202.

¹⁴ Geiger, „Nijemci u Hrvatskoj,“ 321; Goran Beus Richembergh, *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini* (Zagreb; Sarajevo; Osijek: Synopsis; Njemačka zajednica - Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2010), 56.

¹⁵ Geiger, „Nijemci u Hrvatskoj,“ 321.

¹⁶ Beus Richembergh, „Kulturno-povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj,“ 5.

¹⁷ Ibid.

su se naseljavali u već postojeća te time gubili i zaseban regionalni identitet. U manjim brojevima bilo je i naseljenika iz drugih područja: Falačke, Saske, Gornje Austrije, Češke, Šleske, Gornje Ugarske, Holandije i drugih, te su među njima bili i Slovaci, Česi, Poljaci, Mađari, Talijani, Francuzi, pa i Španjolci. Naseljavanje iz SRC-a i srednjoeuropskih dijelova Habsburške Monarhije u novoosvojene slavonske krajeve ipak su u najvećem obujmu vodili vlastelini, na vlastite inicijative i poticaj vlasti, jer su Nijemci bili poznati kao dobri obrtnici, radnici i seljaci. Osim demografskog i gospodarskog razvoja područja, naseljavanjem Nijemaca nastojao se pojačati i njemački kulturni element u tim dijelovima Monarhije, što je posebno poticao Josip II. u sklopu svoje centralističke politike.¹⁸

Magistrati su kod svakog naseljavanja obrtnika bili dužni ovjeriti razloge naseljavanja, spis o ponašanju i otpusno pismo koje je izdavala lokalna vlast iz zemlje porijekla.¹⁹ U tim se dokumentima nalazilo ime i prezime, mjesto rođenja, obrt i način zarade te datum doseljenja svakog obrtnika. Slično, seljaci su trebali imati otpusno pismo kao potvrdu kojom im je dopušten odlazak sa posjeda feudalca.²⁰ Neke od tih podataka o naseljavanju podunavskih Nijemaca sakupio je Stefan Stadler u zbirka izvora *Sammelwerk donauschwäbischer Kolonisten*.²¹ Budući da su podatci o cjelovitom broju doseljenika ili doseljeničkih obitelji u promatranom razdoblju, čak i na određena slavonska vlastelinstva, u gradove ili vojne komunitete, za potrebe ovog rada ostali nedostupni, procjenjivanje njihovog broja nije ostvareno. U ranijoj njemačkoj i austrijskoj historiografiji o njemačkoj kolonizaciji istočni dio savsko-dravskog međurječja nazivao „austrijskom Mezopotamijom“, implicirajući plodnost područja, ali je opsežniji pristup proučavanju ove migracije i njezinog značaja u hrvatskoj historiografiji dugo izostao.²²

3.1. Naseljavanje u Slavonsko-srijemsku vojnu krajinu

Austrijsko i njemačko naseljavanje Slavonske vojne krajine počinje zauzimanjem Slavonije 1688. – 1691. godine, od kada ju naseljavaju profesionalni vojnici. Do kraja 17. i početka 18. stoljeća formirat će se Vojna krajina na prostoru koji su do tada držale Osmanlije. Novi prostori ubrzo su bili podijeljeni između vojne i komorske uprave. Za potrebe vojske počelo se naseljavati obrtnike, među satnije one potrebne lokalnim krajišnicima, a u gradove obrtnike

¹⁸ Geiger, „Nijemci u Hrvatskoj,“ 322.

¹⁹ Alexander Buczynski, „Kolonizacija njemačkih obrtnika i trgovaca u vojne komunitete Hrvatske krajine,“ u *Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas*, ur. Goran Beus Richembegh (Zagreb: Njemačka narodnosna zajednica, 1994.), 32.

²⁰ Sanja Lazanin, „Border-Crossings and Migration in the Croatian and Slavonian Military Frontiers in the Early Modern Period,“ *History in Flux* 3/3 (2021): 70.

²¹ *Sammelwerk donauschwäbischer Kolonisten*, <http://www.akdff.de/wp/sammelwerk-donauschwaebischer-kolonisten/> (posjet 9. 2. 2022).

²² Buczynski, „Kolonizacija njemačkih obrtnika i trgovaca u vojne komunitete,“ 25.

„urbanije“ za šire potrebe.²³ Neki od vojnika sa zapada će nakon isteka službe kupiti posjede u Slavoniji i ondje se trajno naseliti.

Iako je Osijek kasnije bio dijelom civilne Slavonije, pod upravom Ugarske komore te postao i sjedištem Virovitičke županije, njemačko naseljavanje Osijeka, tj. *Essega* (ili *Essegga*), dobar je primjer ranog naseljavanja njemačkih obrtnika i trgovaca u Slavoniju radi zadovoljenja vojnih potreba. Vojna uloga koju je grad tada poprimio zadržana je do 1783. godine u obliku sjedišta Slavenskog generalata. Osijek su tada činila tri naselja: Donja varoš (Donji grad), Gornja varoš (Gornji grad) i urbano naselje unutar osječke Tvrđe, obnavljane krajem 17. i u prvim desetljećima 18. stoljeća. Između 1693. i 1697. broj i sastav stanovništva Osijeka često se mijenjao – većinu je činilo domaće stanovništvo dok su stranci, uglavnom vojnici, ovdje boravili privremeno.²⁴ Strano stanovništvo dominiralo je u obrtu i trgovini. Prema popisu iz 1697. godine, od popisanih 60 građana Tvrđe, većina su bili su stranci iz raznih zemalja Srednje Europe, dok je osječka (Gornja) Varoš bila napućena isključivo domaćim stanovništvom, dijelom starosjedioca iz, za potrebe gradnje novih fortifikacija, raseljenog starog osječkog Podgrađa.²⁵ Oko 1698./9. istočno od Tvrđe nastalo je i brzo raslo novo naselje Donja varoš, dijelom od starosjedioca koji su se u međuvremenu bili naselili na lijevoj obali Drave, pokraj spaljenog pontonskog mosta, a moguće je da su u osnivanju sudjelovali i bivši vojnici austrijske vojske.²⁶ Prema popisu iz 1702. godine većinu stanovništva Tvrđe činili su njemački obrtnici i trgovci, a značajan dio stanovništva su Nijemci činili i u Donjem i Gornjem gradu. Popis daje uvid u njihova zanimanja, pa su tako u Tvrđi bili njemački ili drugi srednjoeuropski pekari, licitar, mesari, živoder, gostioničari (njih čak osam), trgovci, krojači, postolari, kovači, bravari, tesari, stolar, kožar, sedlari, kolar, kirijaš, brijač, sapunar i ranarnik. Sveukupno je stranih građana bilo oko 72% ili njih 47, od toga 34 Nijemca, četiri Talijana, tri Čeha, dva Mađara, dva Francuza i dva „ostala“.²⁷ Do 1702. godine u Gornjem i Donjem gradu se naselilo oko 60 srednjoeuropskih civilnih doseljenika, većinom Nijemaca, oko 50 u Donji i oko deset u Gornji.²⁸ Donji grad je tada već dosegao veličinu Gornjeg grada i Tvrđe zajedno, pa je imao 127 popisanih starješina domaćinstava i 143 kuće, dok su Tvrđa i Gornji grad imali 90 popisanih starješina domaćinstava te

²³ Sanja Lazanin, „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. i početak 19. stoljeća,“ *Migracijske i etničke teme* 23/3 (2007): 239.

²⁴ Ive Mažuran, *Stanovništvo Osijeka 1693 – 1702* (Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1974), 62 - 67.

²⁵ Treba napomenuti da se radi o popisanim građanima, tj. starješinama domaćinstava, ne svim stanovnicima; Ive Mažuran, *Najstariji zapisnik općine Osijek – Tvrđa od 1705. do 1746. godine* (Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1965), 27-28.

²⁶ Mažuran, *Stanovništvo Osijeka 1693 – 1702*, 70, 88, 93.

²⁷ Isti, *Najstariji zapisnik općine Osijek – Tvrđa*, 30-31, 35.

²⁸ Ibid., 31-32, 35.

²⁹ Ibid., 35.

91 kuću.²⁹ Između domaćeg i novodoseljenog srednjoeuropskog stanovništva nema velikih razlika u odnosu postotka kućevlasnika, pa su samo Nijemci nešto zastupljeniji među kućevlasnicima nego u ukupnom stanovništvu.³⁰ I dok su srednjoeuropski doseljenici uglavnom obavljali poslove javne uprave i vojske, imali razne obrte poput stolara, kolara, bačvara, staklara, bravara, mesara, pekara, licitara, čizmara... te su se bavili trgovinom i imali gostionice, zlatarstvom (često naziv za kujundžije) su se bavili isključivo „domaći ljudi“, koji su činili većinu i među trgovcima.³¹ Do 1750-ih godina Osijek je višestruko narastao, najviše zahvaljujući doseljavanju, pa je sa 199 obitelji 1702. godine, do 1753. narastao na 926.³² Broj obrtnika se povećao s 56 na 307, a 1786. godine bilo je 333 majstora, 406 kalfi i 189 šegrtu.³³ U cjelini, domaće stanovništvo bilo je brojnije od stranih doseljenika, ali su oni bili politički i gospodarski nadmoćni. Pri naseljavanju Osijeka, etablirani njemački magistrat je favorizirao daljnje naseljavanje Nijemaca, a suprotstavljao se jačanju položaja domaćeg stanovništva, pogotovo u Tvrđi. Među etnički raznolikim stanovništvom dolazilo je i do čestih sukoba, koji su bili potpirivani i napredovanjem modernih tržišnih odnosa uz otpor starih feudalnih i cehovskih.³⁴ Pokazatelj značajnosti, ne samo udjela njemačkog stanovništva Osijeka, nego prvenstveno njegovog utjecaja, te uopće statusa Osijeka kao kulturnog središta Slavonije je i njemačko kazalište ovdje osnovano 1750. godine.³⁵

Stalna gospodarska kriza Slavonske vojne krajine potaknula je da se ona reorganizira. U tu je svrhu 1747. godine Dvorsko ratno vijeće poslalo feldmaršala-lieutenanta Joachima baruna von Engelshofena.³⁶ U skladu s dominantnim katedralističkim mišljenjem, zaključeno je da na tom području treba potaknuti razvoj trgovine i obrta, tj. stvoriti središta novčane tržišne privrede, a to se pokušalo uspostavljanjem zasebnih urbaniziranih jedinica unutar pukovnija nazvanih vojni komuniteti (*Militär Communitäten*). Dio stanovništva vojnih komuniteta, vojno građanstvo (*Militärburgerschaft*), osim u posebnim okolnostima nisu bili dužni služiti vojsku, imali su posebne radne obveze i davanja od ostatka krajiškog stanovništva, gradski magistrat su birali iz svojih redova te su, iako teritorijalno dio pukovnija Vojne krajine, bili podložni ze-

³⁰ Ibid., 35-36; Isti, *Stanovništvo Osijeka 1693 – 1702*, 89-93.

³¹ Isti, *Najstariji zapisnik općine Osijek – Tvrđa*, 51-52.

³² Josip Adamček, „Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću,“ u *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ur. Mirjana Gross (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981), 79.

³³ Lovorka Čoralić, Milan Vrbanus, „Gospodarstvo,“ u *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić (Zagreb, Matica hrvatska, 2013), 136.

³⁴ Mažuran, *Najstariji zapisnik općine Osijek – Tvrđa*, 51-54.

³⁵ Beus Richembergh, „Kulturno-povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj,“ 6.

³⁶ Moguće je da je ime „Joachim“ pogrešno, iako se stalno ponavlja u literaturi, jer se pojavljuje i pod imenom Franz Leopold barun von Engelshofen; Alexander Buczynski, „Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850,“ *Arhivski vjesnik* 34-35 (1991): 185-194; Isti, *Gradovi Vojne krajine*, sv. 1 (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997), 48.

maljskim i komorskim vlastima.³⁷ Prvi vojni komuniteti u Slavoniji i Srijemu bili su Stara Gradiška, Zemun, Brod i Petrovaradin. Budući da je demografski i gospodarski razvoj komuniteta u svim dijelovima Vojne krajine još uvijek bio slab, doseljenicima, obrtnicima i trgovcima, kao poticaj je nuđeno oslobođenje od poreza na deset godina, sve povlastice koje su dolazile sa statusom vojnog građanstva (oslobođenje od vojne obveze, pravo na vlastitog predstavnika), zemljište do dva jutra, besplatno drvo za gradnju kuća i predujam za pokretanje obrtničke radnje.³⁸ Tako se naseljavanje u vojne komunitete i okolice pojačalo nakon 1763. godine.³⁹ Tijekom Sedmogodišnjeg rata (1756. - 1763.) predloženo je i naseljavanje ratnih zarobljenika iz Pruske.⁴⁰ Veća skupina njemačkih obrtnika naseljena je 1765. godine u Mitrovicu, a 1770. su se u Pazovi naselili Slovaci i mađarski kalvinisti.⁴¹ U rastu gradova i vojnih komuniteta bilo je ipak dominantno doseljavanje stanovništva sa sela. Lokalni seljaci dolazili su u grad kao naučnici za obrte ili u potrazi za poslom.⁴² Doseljavalo se i u krajiška sela, gdje su vlasti željele privući stanovništvo sličnim pogodnostima. Svim se doseljenicima, pa tako i onima s osmanskog teritorija, davalo desetogodišnje oslobođanje od rabote i poreza.⁴³ Za stvaranje naselja doseljenika, kao i reorganizaciju onih starijih - „ušoravanje“, 1772. godine izdan je u Beču propis „Glavna uputa za naseljavanje“.⁴⁴

Njemačko naseljavanje intenziviralo se krajem 18. stoljeća u sklopu općeg ponovnog pokušaja naseljavanja Slavonske vojne krajine i poticanja njezinog gospodarskog razvoja. 1779. godine, jednom od niza carskih preporuka Generalkomandi u Osijeku, potaknuto je doseljavanje „marljivih obrtnika i ratara s ciljem da sami sebi osiguraju egzistenciju i tako poboljšaju stanje poduzetništva (...) i gospodarstva u cjelini, što će (...) izravno utjecati na povećanje vojnokrajiške populacije“.⁴⁵ Iz izvještaja Generalkomande u Petrovaradinu osam godina kasnije, kada su Slavonija i Banat stavljeni pod zajedničku upravu, vidljivo je da se najviše ulagalo u kolonizaciju Njemačko-banatske pukovnije (15 tisuća guldena), nešto manje Petrovaradinske (10 tisuća guldena), a najmanje Gradiške, Brodske i Vlaško-ilirske (po 1000 gu-

³⁷ Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, sv. 1, passim; Isti, „Kolonizacija njemačkih obrtnika i trgovaca u vojne komunitete“, 29.

³⁸ Ibid., 31; Isti, *Gradovi Vojne krajine*, sv. 2 (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997), 10.

³⁹ Buczynski, „Kolonizacija njemačkih obrtnika i trgovaca u vojne komunitete“, 31.

⁴⁰ Isti, *Gradovi Vojne krajine*, sv. 2, 9.

⁴¹ Lazanin, „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara“, 238.

⁴² Ibid., 236-237.

⁴³ Ibid., 236.

⁴⁴ Kuće i gospodarstva su trebali biti postavljeni u nizu uz ceste točno određene širine: Jadranka Galiot Kovačić, „Gospodarski i kulturni utjecaji njemačkih doseljenika na tradicijski život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, od početka 18. stoljeća do 1941. godine“, *Etnološka istraživanja* 12-13 (2008): 218.

⁴⁵ Lazanin, „Naseljavanje njemačkih protestantskih obitelji“, 174.

⁴⁶ Ibid.

ldena).⁴⁶ Kao i u prijašnjim razdobljima, najveći broj doseljenika potjecao je s osmanskog područja. Tijekom druge polovice 1780-ih i 1790-ih godina te početkom 19. stoljeća *Patentom o vjerskoj toleranciji* Josipa II. na prostor Slavonske vojne krajine dopušteno je naseljavanje stanovništva protestantske vjeroispovijesti. I u ovim je slučajevima glavnina kolonista bila upućena na prostore istočno od Dunava, ali se dio naselio i u Petrovaradinski kanton. Za opis dolaska kolonista iz njemačkih zemalja u istočnu Slavoniju i Srijem preuzet ću pomalo specifičan primjer naseljavanja protestanata iz 1790. godine, kojeg donosi Sanja Lazanin. Za tri opisana transporta kolonista upućena na Banatsku krajinu (tada pod zapovjedništvom Generalkomande u Petrovaradinu), nije na terenu bilo postavljeno dovoljno kapaciteta da se oni smjeste prije nastupanja zime. Kako je već spomenuto, država je kolonistima htjela osigurati dobar početni smještaj, osiguravajući im već izgrađene kuće ili materijale za njihovu gradnju, kako bi ih zadržala na prostoru na koji su došli. Iz Njemačko-banatskog kantona krajem lipnja obavijestili su da su popunili dostupne kapacitete od 390 praznih kuća i da već imaju obitelji koje nemaju kamo trajno smjestiti, a očekuje se još kolonista.⁴⁷ Vojne vlasti u Beču naložile su Generalkomandi u Petrovaradinu da se pripreme za primanje dijela kolonista u slavonsko-srijemski dio Krajine, uz one koji su već bili upućeni za naseljavanje u postojeću protestantsku zajednicu u Pazovu. Zapovjednik u Mitrovici, grof Mittrowsky, predložio je da se Nijemce, u ovom slučaju osobito protestante, naseljava u nova odvojena naselja.⁴⁸ Razlog tomu bio je „nacionalni i vjerski žar“ drugih vojnokrajiških stanovnika i „loš utjecaj“ koji bi oni imali na njemačke koloniste.⁴⁹ Predloženo je naseljavanje i u civilni dio, na obližnje posjede grofa Pejačevića. Ishod ove epizode kolonizacije bilo je naseljavanje 484 obitelji u Njemačko-banatski, 62 obitelji u Petrovaradinski i 15 obitelji u Šajkaški kanton te po 26, 36 i 20 obitelji u vojne komunitete Zemun, (Srijemske) Karlovce i Petrovaradin.⁵⁰ Kantonskim zapovjedništvima naloženo je da umjesto predujma u novcu, onima koji su naseljeni u privremeni smještaj daju alat za podizanje novih kuća i da ih privremeno uposle gdje je moguće. U tim se dopisima nalazila i uputa Generalkomandi da u Slavonsku vojnu krajinu nastoji ne naseljavati koloniste slabijeg imovinskog stanja kao ni one koji se ne bi mogli odmah po doseljavanju samostalno uz-

⁴⁷ Ibid., 180.

⁴⁸ Ibid., 181.

⁴⁹ Ibid.; O suživotu njemačkih doseljenika i domaćeg stanovništva, kao i svakodnevnici te načinu života u novovjekovnoj Slavoniji uopće, zanimljivo je istraživanje provela Jadranka Galiot Kovačić u „Gospodarski i kulturni utjecaji njemačkih doseljenika na tradicijski život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, od početka 18. stoljeća do 1941. godine,“ *Etnološka istraživanja* 12-13 (2008): 213-237.

⁵⁰ Šajkaški kanton/bataljun bio je izdvojeni dio od šest naselja s istočne, bačke, strane Dunava pod upravom Slavonske generalkomande od 1764. koji je služio kao dunavska mornarica; Lazanin, „Naseljavanje njemačkih protestantskih obitelji,“ 171, 181.

⁵¹ Ibid., 181-182.

državati svojim radom kao zemljoradnici ili obrtnici.⁵¹ Osim nedovoljnih kapaciteta i mogućih sukoba kolonista sa domaćim stanovništvom, upravitelji Vojne krajine imali su problem i s pojavom napuštanja naseljenog prostora nakon dobivanja pomoći od vlasti.⁵²

Na način sličan gore opisanom, naseljavanje u vojnokrajiški dio Slavonije i Srijema nastavit će se u 19. stoljeću kao jedan od manjih smjerova naseljavanja Nijemaca i kolonista drugih narodnosti uz Dunav iz nekadašnjeg SRC-a i srednjoeuropskih dijelova Habsburške Monarhije. Tada će početi i sekundarna kolonizacija Nijemaca iz Banata i Bačke.

Popisi stanovništva u Slavonskoj vojnoj krajini bili su rijetki, pogotovo u prvoj polovici i sredinom 18. stoljeća, što je veoma začuđujuće s obzirom na to da se radilo o stanovništvu i području od državnog interesa te je znanje o točnom stanju na terenu bilo potrebno za mnogo više od sakupljanja poreza.⁵³ U svakom slučaju, porast stanovnika u Slavonskoj krajini zabilježen je između 1771. i 1776. godine, sa 135 tisuća na 174 tisuće (ne uključujući vojne komunitete), a značajan dio tog porasta bio je rezultat doseljavanja.⁵⁴ U devet slavonskih vojnih komuniteta 1776. godine (Petrovaradin, Bukovica, Karlovci, Zemun, Mitrovica, Vinkovci, Brod, Nova Gradiška i Stara Gradiška) bilo je ukupno 11 353 građana. Najveći su bili Zemun, Petrovaradin, Brod i Stara Gradiška.⁵⁵ Između 1776. i 1802. godine broj stanovnika krajine malo je pao i to na 173 tisuće, što je vjerojatno rezultat demografskog pada uslijed ratnih zbivanja i nastavka porasta doseljavanjem.⁵⁶ U doseljavanjima koja su vidljiva u ovim popisima, manji udio činili su njemački i drugi, slovački i češki kolonisti, najviše unutar i oko vojnih komuniteta i utvrda. Rezultat naseljavanja i pokazatelj njegovog intenziteta bilo je otvaranje njemačkih osnovnih škola u mnogim dijelovima Slavonske vojne krajine – početkom 19. stoljeća one se nalaze u Zemunu, (Srijemskim) Karlovcima, Mitrovici, Vinkovcima i Novoj Gradišci.⁵⁷

⁵² Lazanin, „Border-Crossings and Migration in the Croatian and Slavonian Military Frontiers,” 70.

⁵³ Hietzinger u *Statistika Vojne krajine*, prema Lazanin „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara,” 229, tvrdi da ne postoji popis Slavonske vojne krajine prije onog iz 1776. godine, ali su u Lazanin, „Naseljavanje njemačkih protestantskih obitelji,” 173, navedeni podatci koji se čine rezultatom nekog popisa iz 1771. godine.

⁵⁴ Lazanin, „Naseljavanje njemačkih protestantskih obitelji,” 173; Prema Robert Skenderović, „Demografska gibanja,” u *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić (Zagreb, Matica hrvatska, 2013), 59, broj je stanovnika 1776. godine iznosio 177 212.

⁵⁵ Skenderović, „Demografska gibanja,” 59.

⁵⁶ U ovim su podacima vjerojatno izostavljeni vojni komuniteti; Lazanin, „Naseljavanje njemačkih protestantskih obitelji,” 173.

⁵⁷ Geiger, „Nijemci u Hrvatskoj,” 322; Osnivanje škola na njemačkom jeziku bila je jedna od odredbi koje je Josip II. zapovjedio s ciljem profesionalizacije i germanizacije vojnokrajiškog društva: Teodora Shek Brnardić, „Intelektualni razvoj,” u *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić (Zagreb, Matica hrvatska, 2013), 202.

3.2. Naseljavanje slavonskog Provincijala

Novostečene posjede u civilnom dijelu Slavonije i Srijema komorska je uprava prodavala ili darivala stranom plemstvu. Radilo se o velikim te manjim latifundijskim posjedima značajnog gospodarskog potencijala, koji su nakon povlačenja Osmanlija bili pusti i zarasli, pa je i ovdje bilo potrebno naseljavati novo stanovništvo. Ovdje je kolonizacija iz SRC-a i srednjoeuropskih dijelova Monarhije tijekom 18. stoljeća bila poticana tako da je s doseljenicima, umjesto da su postajali kmetovi, sklapan ugovor na određeni broj godina.⁵⁸ Kao i u Vojnoj krajini, srednjoeuropski su doseljenici većinom bili usmjereni u postojeća (proto)urbana naselja ili pak sa svrhom njihovog stvaranja. Prvi od takvih, i najznačajniji, bio je Vukovar.⁵⁹ Do 1736. godine, kada je bio u vlasništvu Dvorske komore i, od kasnih 1720-ih, u vlasništvu grofa Küffsteina, u Vukovar je naseljen velik broj njemačkih obitelji, uglavnom obrtnika, ali i ratara. U naselju Vukovar 1736. godine bilo je 15 njemačkih obitelji od njih ukupno 369. S lijeve strane rijeke Vuke doseljenici su – točnije 39 njemačkih obitelji – podigli novo naselje, Novi Vukovar.⁶⁰ Iste je godine vukovarsko vlastelinstvo kupio grof Phillip Karl Eltz, nadbiskup i knez-izbornik Mainza.⁶¹ Obnovom županijskog uređenja 1745. godine Vukovar je postao sjedištem Srijemske županije, pa je nastala potreba naseljavanja službenika. U sklopu već spomenute njemačke skupine koja je 1765. godine došla u Mitrovicu nalazili su se i obrtnici koji su se naselili u Vukovar. Grofovi Eltz i njihovi zakupci nastavili su naseljavati njemačke obrtnike i trgovce kroz ostatak 18. stoljeća te su, na poticaj vlasti, nastavili raditi na gospodarskom razvoju, pa su 1787. godine imali jednu od najvećih manufaktura za odmotavanje svile (filanda). Za usporedbu, Srijemsko vojvodstvo sa središtem u Iloku, darovano rimskom plemiću Liviju Odescalchiju, nije doživjelo gospodarski uzlet Vukovara, dijelom zbog izostanka administrativnih funkcija, a dijelom zbog manjka interesa Odescalchija koji bi, među ostalim projektima za razvoj vlastelinstva, provodili i kolonizaciju.⁶²

Pejačevići su tijekom svojeg uspona u Slavoniji skupili veći broj posjeda: Orahovicu, Našice, Rumu (u sklopu mitrovačkog vlastelinstva), Viroviticu i druge. U njih su, na seoska i (proto)urbana naselja naseljavali strano stanovništvo. Jedan od većih njihovih kolonizacijskih pothvata, većinom uspješan, bilo je naseljavanje Nijemaca u Srijem, pogotovo ranih 1790-ih godina usporedno s naseljavanjem Vojne krajine, ali ne uvijek – 1786. pokušali su naseliti 559 nje-

⁵⁸ Skenderović, „Ekološko-geografska determiniranost,“ 186.

⁵⁹ Ovdje se misli na vlastelinske posjede; naseljavanje u već spomenuti Osijek, koji je bio komorsko vlasništvo, je bilo intenzivnije.

⁶⁰ Marković, *Slavonija*, 103.

⁶¹ Darko Vitek, „Istočna Hrvatska,“ u *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić (Zagreb, Matica hrvatska, 2013), 289-290.

⁶² Irena Benyovsky Latin, Darko Vitek, „Gradovi,“ u *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić (Zagreb, Matica hrvatska, 2013), 78-79.

mačkih obitelji u Rumu, ali nisu za sve pripremili smještaj pa su oni otišli u susjednu Bačku.⁶³ Srednjoeuropsko naseljavanje same Virovitice u literaturi se ne spominje, ali se ono vjerojatno provodilo, jer se dio grada na karti iz 18. stoljeća naziva *Germanik*, što navodi na zaključak da su ondje možda živjeli kolonizirani njemački obrtnici.⁶⁴ Jankovići (poznati kao Daruvarski) od 1760-ih su godina bili vlasnici siračkog, pakračkog i, najznačajnije, podborskog vlastelinstva, na koje su počeli naseljavati njemačke i češke obrtnike i ratare i gdje je s vremenom nastao Daruvar, iako su na te prostore Nijemci došli već 1745. godine, kada počinje razvoj toplih kupki oko izvora ljekovitih voda.⁶⁵ Drugi Jankovići (de Pribert) bili su vlasnici vućinskog (voćinskog) vlastelinstva, nakon obitelji Caraffa i Dvorske komore. Početkom 18. stoljeća krče se šume na području današnjeg Suhopolja, da bi se na tom mjestu sredinom 18. stoljeća u novo naselje naselile 22 hrvatske i 29 njemačkih obitelji.⁶⁶ Također se naseljavao Lukač i njegova okolica, gdje je naseljeno nekoliko njemačkih porodica.⁶⁷ Naseljavanje Podravine vjerojatno je bilo intenzivnije, pa Matušek spominje dokument iz 1792. godine u kojem se govori o doseljavanju 90 „pemskih“ obitelji na to područje.⁶⁸ Valpovačko vlastelinstvo od 1721. je godine bilo vlasništvom baruna Hillepranda von Prandaua, koji je također naseljavao radnu snagu iz Češke, Austrije i drugih dijelova Monarhije.⁶⁹ U Požeškoj su se kotlini Nijemci naselili u Kutjevo, a 1786./7. godine onamo te u obližnju Kulu (Josefsfeld) nekoliko godina kasnije dolaze 72 doseljeničke obitelji.⁷⁰

Požega, jedini slobodni kraljevski grad u Slavoniji u 18. stoljeću (od 1765. godine), prvotno se slabo razvijala, što je bio rezultat kombinacije loše sinergije vojnih i komorskih vlasti te slabe povezanosti s ostatkom Slavonije.⁷¹

⁶³ Lazanin, „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara,“ 238-239.

⁶⁴ Marković, *Slavonija*, 283; Točno određivanje vremena, intenziteta, pa i svrhe (na temelju zanimanja), bilo kakvog naseljavanja u Slavoniju tijekom 18. stoljeća iz ove monografije je veoma teško, jer Marković, koji se bavi baš podrijetlom stanovništva i naselja, većinom izostavlja informacije između popisa vlastelinstava 1736. i popisa iz 1866. godine.

⁶⁵ Kada se govori o ranom, pa i kasnijem, doseljavanju Čeha, koji su dolazili među (bohemske ili sudetske) Nijemcima i koje je tada teško razlikovati, bolje je za njih koristiti zajednički anacionalni naziv Pemci (od Bohemija): Josip Matušek, *Dvjesto godina zajedno* (Daruvar: Jednota, 1991), 16; Za prodaju podborskog vlastelinstva Jankoviću: Vitek, „Istočna Hrvatska,“ 290; Za naseljavanje Nijemaca u Podborje 1745. godine: Skenderović, „Ekološko-geografska determiniranost,“ 191.

⁶⁶ Marković, *Slavonija*, 287.

⁶⁷ Ibid., 284; Ovdje se radi o nejasnom datiranju tog naseljavanja i vrlo je moguće da se ono odvijalo nekada tijekom 19. stoljeća.

⁶⁸ Matušek, *Dvjesto godina zajedno*, 17.

⁶⁹ Vitek, „Istočna Hrvatska,“ 289; Lazanin, „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara,“ 236.

⁷⁰ Geiger, „Nijemci u Hrvatskoj,“ 322; Marković, *Slavonija*, 444; 468, navodi drugačiju informaciju, da su se u Kulu Nijemci doselili oko 1770., a naseljavanje u Kutjevo ne spominje.

⁷¹ Benyovsky Latin, Vitek, „Gradovi,“ 79-80.

Nakon prvotnog naseljavanja većeg broja obrtnika, čini se da njemačkih doseljenika do popisa 1736. godine nije ostalo ili ih uopće nije bilo. Tri godine kasnije varoš je teško pogodila kuga, što uz slabu povezanost objašnjava njezin usporen razvoj do 1745. godine, kada postaje središtem županije. Porast broja stanovnika u sljedećim je desetljećima također slab, unatoč ubrzanom gospodarskom razvoju: 1752. godine grad ima tek 1606, 1787. godine 2002, a 1818. godine 2139 stanovnika.⁷²

3.3. Svjedočenje Friedricha Wilhelma von Taubea

Prema austrijskom službeniku Friedrichu Wilhelmu von Taubeu, kategorija koju naziva „doseljenici“, u koje uz najbrojnije Nijemce ubraja i Mađare te Rome, činila je oko desetinu stanovništva civilne Slavonije i Srijema kada je 1760-ih i 1770-ih godina putovao ovim područjem, o čemu je 1777./8. izdao dvije knjige.⁷³ Ako se uzme tadašnje stanovništvo Provincijala, za koje Taube navodi brojku od 235 tisuća stanovnika, što ne odudara previše od sačuvanog službenog popisa iz 1773. godine, kada su tri županije zajedno imale 210 492 stanovnika, to znači da je „doseljenika“ bilo oko 23 tisuće.⁷⁴ Zbog velikih močvara, za koje piše da pokrivaju osminu Kraljevine Slavonije, zrak je bio zagađen zbog čega su nastajale bolesti. Zbog pandemija, za koje ističe da su često bile smrtonosne te posebno teško pogađale doseljeničku populaciju, „Osijek i Petrovaradin nazvani su grobljima Nijemaca“.⁷⁵ Navodno su se žrtve lošeg utjecaja močvara brojale u tisućama godišnje, pa Taube preporučuje njihovo isušivanje i zaustavljanje poplavlivanja velikih rijeka.⁷⁶ Njemački je jezik bio drugi po zastupljenosti te glavni jezik u gradovima te unutar vojske i uprave.⁷⁷ Činovnici, koji su često bili Nijemci ili Mađari, upravljali su posjedima umjesto vlasnika, ili su posjedi davani u zakup.⁷⁸ Ipak, Taube nije bio zadovoljan njemačkim doseljavanjem, jer je smatrao da ih u ove krajeve dolazi premalo, dok većina emigracije iz Njemačke odlazi u, po njemu, nepovoljniju Ameri-

⁷² Adamček, „Ekonomsko-društveni razvoj,“ 78.

⁷³ Među „domaće“ ili „prirodne stanovnike“ Taube ubraja starosjedioca i doseljenike s juga i jugoistoka i naziva ih Ilirima, iako navodi da se zapravo radi o Slavenima, a ne izvornim Ilirima. U tu mu kategoriju spadaju i doseljeni Vlasi. Kategorije „doseljenici“ i „domaći“ mu dakle ne znače njihov status kao novih naseljenika ili starosjedioca: Friedrich Wilhelm von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema 1777./1778*, prev. i prir. Stjepan Sršan (Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Udruga povjesničara Slavonije i Baranje, 2012), 54, 79; Lazanin, „Etničke i konfesionalne skupine,“ 195.

⁷⁴ Von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 53; Skenderović, „Demografska gibanja,“ 57.

⁷⁵ Ibid., 22; Radilo se o već spomenutoj malariji, a koju su tada pripisivali „lošem zraku“ jer nisu znali da su prijenosnici komarci: Skenderović, „Ekološko-geografska determiniranost,“ 189-190.

⁷⁶ Von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 22-23.

⁷⁷ Ibid., 56.

⁷⁸ Ibid., 48.

ku.⁷⁹ Daljnje probleme Taube je vidio u odsutnosti vlastelina s imanja koji su dobit s posjeda trošili u inozemstvu te u tehnološkoj zaostalosti zemljoradnje i lošem, „lijenom“, karakteru domaćeg stanovništva. Ovakav prikaz domaćeg slavonskog seljaka, koji bi trebao preuzeti navike njemačkog seljaka, čest je u izvorima razdoblja, kao što je Relkovićevo „Satir iliti divlji čovik“ iz 1762. godine.⁸⁰

3.4. Gospodarski dosezi rane kolonizacije

U Slavoniji su vlastelini, djelomično na poticaj austrijskih vlasti, otvarali različite manufakture koje bi iskoristavale lokalno prirodno bogatstvo ili bi služile obradi proizvoda nastalih uzgojem novih kultura, poput dudu. Za njihovo vođenje bili su potrebni obrtnici i stručnjaci iz zapadnih dijelova Monarhije, iako sam rad u svilanama nije zahtijevao osobito stručno obrazovanje. U Slavoniji, posebno u Požeškoj županiji pod vodstvom grofa Antuna Jankovića, 1760-ih nasađen je velik broj dudova i započeo je uzgoj dudovog svilca, koji će opskrbljivati slavonske svilane.⁸¹ U Hrvatsko-slavonskom Kraljevstvu 1787. godine bilo ih je deset; najveće su bile u Požegi i Vukovaru. Za proizvodnju potaše (pepeljike), smjese potrebne za proizvodnju širokog spektra potrepština, od stakla do sapuna, na našičkom, valpovačkom, virovitičkom i vućinskom vlastelinstvu otvarane su manufakture koje su za to iskoristavale okolne šume.⁸² Pejačevići su 1770. godine Nijemcima iznajmili šume oko Seone (našičko vlastelinstvo), kako bi ondje otvorili staklanu.⁸³ Staklanu su krajem 18. stoljeća otvorili i Jankovići u Pakracu.⁸⁴ U blizini njihovog podborskog vlastelinstva, „u šumi uz Ilovu“, na mjestu današnjeg Ivanovog Sela, također je nekada prije 1789. godine možda bila otvorena staklana s 200 do 300 njemačkih i čeških radnika.⁸⁵ Uspješnu kolonizatorsku i gospodarsku djelatnost grofa Jankovića u Daruvaru navodi i Taube.⁸⁶ Nažalost, mnoge su manufakture bile nekvalitetne ili nekonkurentne onima u austrijskom i češkom dijelu Monarhije, pa su brzo ugašene.

Što se tiče proizvodnje za potrebe seljačkog stanovništva, alata i odjeće za njihova domaćinstva i gospodarstva, većinom je ona, u civilnom i militariziranom dijelu Slavonije, bila podmirivana iz vlastite proizvodnje, od samih

⁷⁹ Ibid., 53.

⁸⁰ Galiot-Kovačić, „Gospodarski i kulturni utjecaji njemačkih doseljenika,“ 221.

⁸¹ Čoralić, Vrbanus, „Gospodarstvo,“ 134.

⁸² Adamček, „Ekonomsko-društveni razvoj,“ 59-82; Čoralić, Vrbanus, „Gospodarstvo,“ 139.

⁸³ Čoralić, Vrbanus, „Gospodarstvo,“ 139.

⁸⁴ Ibid.

⁸⁵ Izvorna informacija se nalazi u djelu *Das Deutschtum in der Ilowasenke* Egona Lendla iz 1941. godine: Zlatko Pepeonik, „Česi u Hrvatskoj. Prilog poznavanju kolonizacije dijela Savsko-dravskog međurječja,“ *Geografski glasnik* 29 (1967): 51.

⁸⁶ Von Taube, *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema*, 174-175, 181.

seljaka. Ipak, i u ovom aspektu vidljiv je utjecaj stranih srednjoeuropskih upravitelja – propisa središnjih i lokalnih vlasti i pojedinačnih vlastelinskih upravitelja, te doseljenika. Propisima o načinu gradnje stambenih i gospodarskih objekata te uputama za bavljenje poljoprivredom i stočarstvom, u kombinaciji sa znanjima koje su donijeli strani doseljenici, unaprjeđivano je slavonsko seosko gospodarstvo i život njezinog stanovništva u cijelosti. Mijenja se način gradnje, stvaraju se ušorena sela i grade se kuće od opeke iz novoosnovanih ciglana, koje su zaštićenije od požara.⁸⁷ Pojavit će se i novi stil gradnje, tzv. švapske kuće.⁸⁸ Novi način obrade zemlje olakšava oranje uvođenjem željeznog pluga kojega vuče konj, umjesto drvenog kojega su vukli volovi, te se zemlja počinje gnojiti i češće ostavljati na ugaru. Uvode se u Slavoniji i bolje tehnike žetve i obrade usjeva. Napredak u stočarstvu postignut je veterinarskim propisima i uvozom novih pasmina.⁸⁹ U trgovini i u obrtu dobro obrazovani i vješti srednjoeuropski majstori, opskrbljivat će zajednice u koje su naseljeni boljim proizvodima i oruđem.

U razmatranju gospodarskog utjecaja srednjoeuropskih doseljenika u Vojnoj krajini kao glavni pokazatelj nameće se razvoj vojnih komuniteta. Iako je naseljavanje bilo i izvan njih, koncentracija srednjoeuropskog stanovništva, uglavnom obrtnika, u „povlaštenim“ gradovima Vojne krajine trebala bi ukazati koliki su utjecaj oni imali na ovo područje. Viškova poljoprivrednih proizvoda u Vojnoj krajini bilo je malo, pa je i trgovina bila ograničena. Vojni se komuniteti često, opravdano, smatraju neuspjehom, ali se različito pristupa razmatranju tog neuspjeha – s jedne strane, to je neuspjeh da ispune zadaću poreznog odterećenja seljačko-vojnog stanovništva i ostvare gospodarsku samostalnost Vojne krajine kao cjeline, i s druge strane, to je neuspjeh da privuku obrtnike i trgovce, što je uvelike utjecalo na prvi aspekt njihovog podbačaja. Pošto su i vlasti bile svjesne lošeg stanja Vojne krajine i sustava komuniteta (pogotovo u Hrvatskoj), jedna od reformi Josipa II. bila je i reorganizacija uprave – stvaranje odvojene kantonalne civilne uprave koju je slijedilo ukidanje izdvojenog statusa mnogih vojnih komuniteta, u Slavonsko-srijemskoj krajini Stare Gradiške, Nove Gradiške, Broda, Vinkovaca, Mitrovice i Bele Crkve.⁹⁰ Status su zadržali Zemun, Karlovci i Petrovaradin.

4. Zaključak

Budući da su Slavonija i Srijem nakon dolaska pod habsburšku vlast bili opustošeni, javila se potreba za njihovim naseljavanjem. Najveći udio kolonista činili su hrvatski, vlaški i srpski doseljenici. Drugi dio doseljenika, čije sam doseljavanje tijekom 18. stoljeća obradio u ovom radu, dolazio je iz Svetog Rimskog Carstva, većinom južnih njemačkih zemalja, i manje iz drugih srednjoeuropskih dijelova Habsburške Monarhije. Potisni faktori emigracije bili su prenapučenost i nepovoljni ekonomski uvjeti za dio stanovništva tih ze-

⁸⁷ Galiot Kovačić, „Gospodarski i kulturni utjecaji njemačkih doseljenika,“ 220.

⁸⁸ Ibid., 222.

⁸⁹ Ibid., 221.

⁹⁰ Buczynski, *Gradovi Vojne krajine*, sv. 1, 73-75

malja, a slaba naseljenost Slavonije s velikim neobrađenim zemljištima i poljivostima koje su nudile vojne i komorske vlasti ili vlastelini za neke su značili bolje životne mogućnosti. Naseljavanje su otežavali nesigurnost područja, pokrivenost šumama koje je trebalo krčiti, te močvare koje su bile izvorom zaraznih bolesti i koje je trebalo isušiti. Naseljavanje u Vojnu krajinu, uz njezinu standardnu posadu koju su dijelom činili Nijemci, tj. Austrijanci, bilo je dio državnog projekta naseljavanja južne Ugarske, tj. Banata i Bačke kamo je bila usmjerena većina kolonista i za koje su izdvojena najveća sredstva. U vojne komunitete i Osijek naseljavani su za vojsku i gospodarski razvoj potrebni obrtnici i trgovci koji su kao takvi bili oslobođeni vojne službe. U slavonski Provincijal naseljavanje su vodili Dvorska komora i vlastelini, često na poticaj Beča, te je njima također cilj bio razvoj posjeda naseljavanjem vještih obrtnika i ratara. Od tih vlastelina ističu se grofovi Eltz u Vukovaru, Pejačevići s posjedima u Srijemu, Virovitici i Našicama, Jankovići u Daruvaru i vlasnici podravskih dijelova voćinskog vlastelinstva. Uz etničke Nijemce, naseljavali su se Česi, Slovaci, Mađari i drugi. Krajem 18. stoljeća zbog Patentna o vjerskoj toleranciji dopušta se naseljavanje i protestantskih obitelji.

Jesu li ovi prvi valovi naseljavanja iz Srednje Europe bili od neke veće gospodarske važnosti? Isprva se čini da nisu, jer su bili brojčano nadjačani doseljenicima iz Osmanskog Carstva i Dalmacije, koji su bili glavna radna i graničarska snaga, i jer se naseljavanje moralo nastaviti kroz cijelo 19. stoljeće. Ipak, mjesta na kojima su naseljavani djelomično su upravo zbog toga doživljavala veliki gospodarski uzlet, a neka su i niknula praktički ni iz čega. Zaključujem da je unatoč propasti mnogih gospodarskih pothvata koji su uključivali te naseljenike i nezadovoljavajućih razmjera gospodarskog i demografskog razvoja Slavonije i Srijema do kraja 18. stoljeća, naseljavanje iz Srednje Europe uvelike pomoglo gospodarskom i kulturnom razvoju barem pojedinih područja, pripremajući ih za buduću rast. Ovaj razvoj izraženiji je u civilnoj Slavoniji, na posjedima čiji su vlasnici veoma aktivno sudjelovali u vođenju poslova, dok je gospodarski razvoj Vojne krajine bio vrlo ograničen. Brojnost srednjoeuropskih kolonista, pa i sve prostore na koje su se naselili, vrlo je teško procijeniti iz dosadašnje, meni dostupne literature, pogotovo zato što se naseljavanje iz ovog pravca intenzivira na prijelazu stoljeća, a glavnina stanovnika dolazi tek u 19. stoljeću. Za takvu procjenu potrebna su mnogo opsežnija istraživanja koja bi, najbolje regionalno/lokalno, ušla u detalje novovjekovnih demografskih kretanja i gospodarstva, pa time i naseljavanja. Neka od ovih istraživanja već su vjerojatno napravljena, ali je dostupnost takve tiskane literature i zbirki izvora ograničena, pa bi bilo vrlo poželjno kada bi se postojeća i buduća istraživanja na ovu, kao i sve druge teme, objedinila u digitalan izvor.

Bibliografija

Izvori:

Von Taube, Friedrich Wilhelm. *Povijesni i zemljopisni opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema 1777./1778.* Preveo i priredio Stjepan Sršan. Osijek: Državni arhiv u Osijeku; Udruga govorničara Slavonije i Baranje, 2012.

Literatura:

Adamček, Josip. „Ekonomsko-društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću.“ U *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, ur. Mirjana Gross, 59-82. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.

Benyovsky Latin, Irena, Darko Vitek. „Gradovi.“ U *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić, 69-91. Zagreb: Matica hrvatska, 2013.

Beus Richembergh, Goran. „Kulturno-povijesni identitet Nijemaca u Hrvatskoj.“ U *Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas*, ur. Goran Beus Richembergh, 3-24. Zagreb: Njemačka narodna zajednica, 1994.

_____. *Nijemci, Austrijanci i Hrvati I. Prilozi za povijest njemačko-austrijske manjine u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.* Zagreb; Sarajevo; Osijek: Synopsis; Njemačka zajednica - Zemaljska udruga Podunavskih Švaba u Hrvatskoj, 2010.

Buczynski, Alexander. „Nastanak i organizacijski oblik vojnih komuniteta od 1748. do 1850.“ *Arhivski vjesnik* 34-35 (1991): 185-194.

_____. „Kolonizacija njemačkih obrtnika i trgovaca u vojne komunitete Hrvatske krajine.“ U *Nijemci u Hrvatskoj jučer i danas*, ur. Goran Beus Richembergh, 25-42. Zagreb: Njemačka narodna zajednica, 1994.

_____. *Gradovi Vojne krajine.* Sv. 1. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.

_____. *Gradovi Vojne krajine.* Sv. 2. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.

Budak, Neven. *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku.* Zagreb: Leykam International, 2007.

_____. *Hrvatska povijest od 550. do 1100.* 2. izd. Zagreb: Leykam International, 2019.

Čoralić, Lovorka, Milan Vrbanus. „Gospodarstvo.“ U *U potrazi za mirom i blagostanjem:*

hrvatske zemlje u 18. stoljeću, ur. Lovorka Čoralić, 127-149. Zagreb: Matica hrvatska, 2013.

Galiot Kovačić, Jadranka. „Gospodarski i kulturni utjecaji njemačkih doseljenika na tradicijski život Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema, od početka 18. stoljeća do 1941. godine.“ *Etnološka istraživanja* 12-13 (2008): 213-237.

Geiger, Vladimir. „Nijemci u Hrvatskoj.“ *Migracijske teme* 7/ 3-4 (1991): 319-334.

_____. „Nijemci u Hrvatskoj.“ U *Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive*, ur. Dražen Živić, Nenad Pokos i Anka Mišetić, 275-292. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 2005.

Holjevac, Željko, Nenad Moačanin. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga carstva u ranome novom vijeku.* Zagreb: Leykam International, 2007.

Kaser, Karl. *Slobodan seljak i vojnik.* Sv. 2, *Povojačeno društvo (1754. - 1881.).* Zagreb: Naprijed, 1997.

Lazanin, Sanja. „Stanovništvo Vinkovaca i Vukovara u razdoblju njihova oblikovanja u urbane cjeline: kraj 18. i početak 19. stoljeća.“ *Migracijske i etničke teme* 23/3 (2007): 225-249.

_____. „Etničke i konfesionalne skupine u istočnoj Slavoniji i zapadnom Srijemu u 18. i početkom 19. stoljeća.“ *Razprave in gradivo* 56/57 (2008): 190-211.

_____. „Naseljavanje njemačkih protestantskih obitelji u Slavonsku vojnu krajinu krajem 18. i početkom 19. stoljeća.“ *Migracijske i etničke teme* 34/2 (2018): 165-198.

_____. „Border-Crossings and Migration in the Croatian and Slavonian Military Frontiers in the Early Modern Period.“ *History in Flux* 3/3 (2021): 57-74.

Marković, Mirko. *Slavonija: povijest naselja i podrijetlo stanovništva.* Zagreb: Golden Marketing, 2002.

Matušek, Josip. *Dvjesto godina zajedno.* Daruvar: Jednota, 1991.

Mažuran, Ive. *Najstariji zapisnik općine Osijek – Tvrđa od 1705. do 1746. godine.* Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1965.

_____. *Stanovništvo Osijeka 1693 – 1702.* Osijek: Historijski arhiv u Osijeku, 1974.

_____. *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*. Osijek: JAZU, Zavod za znanstveni rad, 1988.

Pepeonik, Zlatko. „Česi u Hrvatskoj. Prilog poznavanju kolonizacije dijela Savsko-dravskog međurječja.“ *Geografski glasnik* 29 (1967): 48-60.

Sammelwerk donauschwäbischer Kolonisten. <http://www.akdff.de/wp/sammelwerk-donauschwaebischer-kolonisten/> (posjet 9. 2. 2022).

Shek Brnardić, Teodora. „Intelektualni razvoj.“ U *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić, 195-219. Zagreb: Matica hrvatska, 2013.

Skenderović, Robert. „Popis stanovništva hrvatskih i slavonskih županija iz 1773. godine.“ *Povijesni prilozi* 39 (2010): 73-92.

_____. „Demografska gibanja.“ U *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić, 53-69. Zagreb: Matica hrvatska, 2013.

_____. „Ekološko-geografska determiniranost koloniziranja Slavonije u 18. stoljeću.“ *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest* 51 (2019): 181-199.

Stipetić, Vladimir i Nenad Vekarić. *Povijesna demografija Hrvatske*. Zagreb; Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2004.

Sučić, Mihael. „Između motike i mača – razbojništvo na području Valpova i Miholjca u prvoj polovici 18. stoljeća.“ *Podravina* 15/30 (2016): 213-221.

Vitek, Darko. „Istočna Hrvatska.“ U *U potrazi za mirom i blagostanjem: hrvatske zemlje u 18. stoljeću*, ur. Lovorka Čoralić, 283-301. Zagreb: Matica hrvatska, 2013.

Central European Colonization of Slavonia and Syrmia during the 18th Century

Abstract:

The paper is an overview of the settlement of the population from Central Europe, mostly Germans, in Slavonia and Syrmia during the beginning of this process, in the 18th century. Descriptions of the post-Ottoman Slavonia, of the needs of the new civil and military administrators, and of the economic and demographic situation in the Holy Roman Empire point to pull and push factors of this migration. The overview of the settlement is divided into that in the Kingdom of Slavonia and that in the Slavonian Military Frontier with a distinction between the types of settlement and the professions of transmigrants. The assumption was that they were settled for purposes of economic development – artisans in urban settlements, and farmers familiar with new agricultural techniques and crops in rural areas. During the period in question, most colonizers from Central Europe were sent further east, to Bačka and Banat, but in the author's opinion, they also contributed to the economic and cultural development of certain areas in Slavonia, especially urban settlements. Due to the extensiveness of the topic, the aim of this paper is primarily to offer a more extensive introduction and some contribution to the research of the phenomenon of colonization of Slavonia and Syrmia during the 18th century and to allow further research.

Keywords: Slavonia, Syrmia, 18th century, colonization, migration, Germans, economic development

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 17 2022.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XVII, broj 17, 2022.

Glavni i odgovorni urednik
Ivan Mrnarević

Zamjenik glavnog urednika
Ivan Ćorić

Uredništvo
Petar Bešlić
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Ivan Mrnarević
Stanka Mujo
Filip Šimunjak
Marko Zidarić

Urednici pripravnici
Tomislav Bilić
Marija Biščan
Ivan Mudrovčić
Tijana Vokal

Redakcija
Petar Bešlić
Tomislav Bilić
Marija Biščan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Ivan Mrnarević
Ivan Mudrovčić
Stanka Mujo
Filip Šimunjak
Tijana Vokal
Marko Zidarić

Tajnik Uredništva
Petar Bešlić

Recenzenti
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Irena Bratičević
dr. sc. Neven Budak
dr. sc. Ivana Buljan
dr. sc. Ivana Gubić
dr. sc. Sanja Lazanin
dr. sc. Ana Pavlović

dr. sc. Hrvoje Petrić
dr. sc. Kornelija Jurin Starčević
dr. sc. Goran Sunajko
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić
dr. sc. Zrinka Pešorda Vardić

Lektura za hrvatski jezik
Jozo Akrap
Tina Čatlaić
Mislav Graonić
Lea Ivanković
Lorena Lelek
Marija Mrnjavac
Martina Perak
Nika Pulig
Josipa Skenderović
Darko Vasilj
Jakov Zidarić
Matea Žnidarec

Lektura za engleski jezik
Anamarija Brusić

Oblikovanje
Marko Maraković, FF-press

Prijevod s engleskog jezika
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Filip Šimunjak

Prijevod s mađarskog jezika
Saša Vuković

Izdavač
Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu

Tisak
Studio Moderna d.o.o.

Naklada
Tiskano u 100 primjeraka.

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove i mišljenja autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa financirano je novcem dobivenim na natječaju za studentske projekte Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i sredstvima koje je ustupio Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta.

Redakcija časopisa Pro tempore iskreno zahvaljuje Odsjeku na financijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva

Odsjek za povijest
(za: Uredništvo Pro tempore)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Kontakt

casopis.protempore@gmail.com

Web-stranica

<https://protempore.ffzg.unizg.hr/>